

KUDA IDU "HORVATSKI NOMADI"

TOMO VINŠČAK

Centar za etnografiju

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

YU, 41000 Zagreb

Đ. Salaja 3

UDK 39:908

Izvorni znanstveni rad

Rad je nastao na temelju građe koju je autor sakupio u višekratnim terenskim istraživanjima na području Velebita, Like, sjeverne Dalmacije i Bukovice, od 1980. god. do danas. Korištena je dostupna literatura kao i autorova magistarska radnja pod naslovom "Transhumantni stočari između primorja i Velebita", obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1984. god. Prikazane su etnološke karakteristike dva temeljna tipa stočarstva: alpskog i transhumantnog. Na temelju recentnog stanja dane su moguće perspektive opstanka takvog načina života.

Ono što predstavlja Olimp Grcima, Lovćen Crnogorcima, Triglav Slovencima, to je Velebit Hrvatima (Poljak Ž. 1981. str. 353). Velebit je najduža planina Dinarskog sustava. Pruža se oko 150 km u smjeru SZ-JI, zahvaćajući tri Hrvatske pokrajine, Liku, Dalmaciju i Hrvatsko primorje. Geografski se dijeli na: sjeverni, srednji, južni i jugoistočni. Sjeverni počinje od Vratnika i pruža se od Velikog Alana, srednji od Velikog Alana do Oštarija, južni od Oštarija do Malog Halana, te jugoistočni od Malog Halana do Zrmanje (Poljak Ž. 1981. str. 353). Primorska padina ima dvije uzdužne terase koje se poput golemih stepenica pružaju podnožjem i sredinom planine. Podnožna stepenica počinje kod Jurjeva kod Jablanca, te se prostire do kanjona Zrmanje. Druga je stepenica na visini od 800 do 900 metara. Na to području su izraženi krški oblici tj. dōci i vrtače. Iznad te stepenice dižu se sirne padine do velebitskih vrhova.

Ako promatramo pašnjačku vegetaciju na Velebitu uočavaju se izražene zone. Kada se krene od obale prema velebitskim vrhovima zrak je sve svježiji i vlažniji, a trava na pašnjacima sve obilnija. Najveći pašnjaci nalaze se na primorskoj strani iznad 1000 metara, a najbolja paša nalazi se iznad visine od 1400 m. Tu je trava najbolja ljeti dok u Primorju vlada suša. Takvi odnosi u godišnjem rasporedu pašnjačke vegetacije na Velebitu prisilili su stanovništvo Primorja i Podgorja da ih slijede sa svojim stadima ovaca i koza.

Smatra se da su se ljudi bavili uzgojem stoke još u vrijeme naseljavanja Sredozemlja (Antonijević, 1982. str. 34 i 35). Čovjek lovac išao je za stadima divljih sisara, ovaca i koza, kao što su i ona išla u potrazi za pašom, penjući se na okolne planine i silazeći do morske obale. Tako je čovjek slijedeći ta stada pronašao prolazne putove kroz vrlo nepristupačan teren. Kada se u vrijeme mlađeg kamenog doba, čovjek počeo baviti pripitomljavanjem divljih životinja, išao je tim istim putovima s vlastitim stadima ovaca i koza.

Težište ovom radu bit će na načinu života ljudi kojima je Velebit bio a još je i danas temelj egzistencije. Za razdoblje druge polovice 19. st. postoje pisani zapisi i dokumenti, dok za 20. st. uz pisanu građu postoje i kazivači koji žive na tom području. Termin - nekad-, koji se javlja u daljem tekstu označuje vrijeme druge polovice 19. st. i prve polovice 20. stoljeća. Termin, danas ili sada, koristit će se za recentne pojave i situacije.

Do početka dvadesetog stoljeća postojale su četiri struje stočarskih kretanja preko Velebita (Marković M., 1980. str. 39).

Prvu struju predstavljao je izdig Primoraca na nadgorje sjevernog i srednjeg Velebita. Tu su u visini pada imali sezonska staništa kao etapna selišta. S dolaskom ljeta izdizali su stoku u planinu gdje su u zoni nadgorja imali ljetne pastirske stanove. U zoni nadgorja zadržavali su se tri do pet mjeseci, a potom su se ponovno spuštali u podgorje ili izravno u svoja matična domaćinstva.

Druga struja odnosila se na ljetne izdige stočara iz Like na Velebit. Planinsko stočarstvo nije im bilo glavno zanimanje već zemljoradnja. Svoja stada izdizali su na Velebit da bi zaštitili usjeve u sezoni dozrijevanja. Svi lički pašnjaci na Velebitu nalazili su se nekad u sastavu Vojne krajine. Sve do 1870. god. prelazila je preko najviših dijelova južnog Velebita tzv. zemaljska granica, koja je dijelila tamošnju Hrvatsku i Dalmaciju. Velebitski stočari nisu poštovali tu granicu, jer su oni oduvijek imali svoje stočarske granice.

Treću struju činili su odlasci ličkih stada na zimovanje u sjevernu Dalmaciju. Tamo su se lička stada zadržavala do početka proljeća, te se vraćala u Liku.

Tako su tokom 19. st. lički stočari imali dva goodišnja kretanja. U proljeće i jesen boravili su u Lici, ljeti su odlazili na Velebit, a zimu su provodili u toplom priobalju. Odlazak stočara iz Like na pašnjake na Velebitu, te na zimovanje u priobalje, prestao je početkom 20. stoljeća.

Četvrtu struju činila su transhumantna kretanja stočara iz Bukovice i Ravnih kotara na pašnjake južnog Velebita.

Od ovdje spomenutih stočarskih struja do danas su se održala u životu prežici prve i četvrte. Budući da ljetni izdig Primoraca i Podgoraca, te transhumantna kretanja stočara iz Bukovice, na ljetne pašnjake na Velebitu i zimske u Dalmaciji, pripadaju različitim kulturnim tradicijama, bit će prikazane sličnosti i razlike u načinu života, te postupaka sa stokom.

Najstariji poznati opis života Primoraca prošlog stoljeća, dolazi nam od nepoznatog autora. Budući da je u tom sažetom prikazu dobro opisan scililački način života Primoraca citirati ćemo ga u cjelosti.

Kada se od Senja putnik k jugu izpod Velebita k Karlobagu pusti, naravno po moru, jerbo ceste u ovom dielu primorja neima, imati će jedno riedko, veličanstveno i uzhitujuće pozorište, osobito ako u prolietju, u začetku svibnja mie-seca putuje. Ugledati će koliko mu oko dostiže, jednu bezkrajno produljenu, više oblaka uspetu gomilu golih stienah, i kamenom u jednu strahovitu planinu spojenih briegovah, koja kao kakovi strahoviti kostur niekojeg propadšeg svieta izgleda. Ova nepreglediva kamena golet štedljivo je nakitjena zelenim negdie većim, negdie manjim, ovdie čostjim, ondie redjim ostrovčiči, i to po dolnjoj poli širine; tretja četvart

stoji još kao u poznoj jeseni; ono malo bilja, što se i ugleda, stoji suvo, mârko i bezlistno, jer susjedstvo mu sok mârzne i život prieči, a to je: oglavlje planine koje sniegom i ledom sve do Petrova dana prekriveno leži.

Ovoga s miestnim razlikama skroz ravnoličnog prediela do Cesarice blizu Karlobaga prostirući se odielak nama ovdie za predmet služi. Njegova dulj ima šest niemačkih miljah, a šir mu čini zapadna strana Velebita. Na njem živi do četiri tisuće ljudi, i podpada pod otočku krajišku regimentu. Ovi ovdie naseljeni ljudi kroz cielu godinu putuju za vremenom, kao nieki rodovi pticah, jerbo na njihovih tako uzkih staništih temperatura svih europejskih krajevah vlada. Dokle morsko podnožje Velebita južno-taliansku toplotu i vegetaciju uživa, vlada u sredini visine Velebita temperatura i vegetacia sieverne Niemačke ili Pruske, a po vârhu njegovom studen švedska i sieverno-ruska. I to je uzrok, da žitelji ovoga prediela nomadno žive, t. j. da se neprestano sele. — Svaka obitelji ima najmanje dva, a obično po tri, nieka i četiri stana u različnih visinah Velebita, i kad zimna studen stegne, svi k podnožju Velebita priteku sa svom marvom i peradi, i tu u zimnih kućah i stajah od biesne bure zaklon traže; a čim proljetje nastupi i snieg sa sriedine planine skine, i oni se iz zimišnih stanjah povuku, te se dalje uz planinu do sriedine penju. Ovdje imadu svoje druge kuće i staje i ovdie su im po doljaćah i drágah zemlje njihove, na kojih ječam siju i kârtoľju (krompir) sade. Kad žarko lieto nastupi, pokose travu, požanju ječam, pak već dalje neimajući više ništa na zemljištih posla, a i radi toga, što im je pripeka sunca privela pomanjkanje paše, bârsta i vode, poberu marvu, te se pod vârbove Velebita na tretje stanove presele, gdje obilnu pašu i bârst za marvu, a led po gudurah za rastapanje i napajanje marve nalaze. Tu prebivaju do jeseni, a s početkom nje, kada u toj visini zastudeni, povuku se niže na sriednje stanove, gdje se međutim poslie poznolietnih kišah zelen za marvu obilna od naravi pripravila. Izčekivajući ovdie zimnu studen, marvu pripasuju, a pri tom plodove muke i zemlje njihove t. j. ječam, sieno i kârtoľju (krumpir) pobrane i polako na zimišna stanja prenose, pa na posledak pred zimu i sami sa marvom i živinom tamo se prenesu. — To je njihov neprestano seleći se život, i po tome ih šalom "Nomadima" nazvah, no drugčie ih obično "Bunjevce" zovu; zašto? — neznam.

No da nebi tkogod pomislio, da ovi ljudi ovdie svoje prepitanje na svojih ovih zemljištih posve obezbjedjeno posieduju, moram nadoknaditi, da je riedki slučaj, da koja kuća na svojoj zemlji svoju godišnju hranu nalazi, već nedostatak, a više putih i cielu žitnu potrebu s mora kupiti mora. A odkuda im novci? pitat će možebiti gdjeiki štovani čitatelj. Vriedni ljudi svagdie prilike nalaze što god si zaslužiti; tako i ovi. Medjuto, dokle se slabia čeljad obitelji na gori navedenim načinom bavi, jači muževi s volovi k istočnoj strani Velebita prelaze, u goru idu, i dârva sieku i ili ciele dubove za jadra morskih brodovah, ili pak različitu gradju udielavaju i na more svlače, ondie po dobre novce prodaju, pa za ote novce ono što im treba, kupuju. — I tako su u jedno i temelj jednoj važnoj târgovine struki.

Iz primorja otočanskog 1847.

(J. S. Horvatski nomadi, Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj XIV. broj 6, 1848. g.)

Takvog načina života, opisanog u ovom prikazu, danas više na tom prostoru nema, ali u spomen na te "Hrvatske nomade" i ovaj rad nosi naslov. Izdig Primoraca i Podgoraca na ljetne stanove, obrada zemlje, i glavna uloga žene kod postupaka sa stokom, pokazuju bitne razlike prema bukovičkim transhumantnim stočarima, kod kojih je strugovođa uvijek muškarac i nema obradive zemlje (Degen, 1914. str. 205). Prema tim karakteristikama Vitomir Belaj povezuje etapni izdig Primoraca sa sličnim modlom u Alpama (Taldorf - Maicensäß - Alp), kao i u Pirinejima (Andora : villaborda-cabana). Glavnu ulogu žene na planinskom stanu dovodi u vezu s plemenom Liburna koje je obitavalo na tim područjima, i kod kojih je bio poznat matrijarhat (Belaj, 1986. str. 135-139). Jedan vrh u južnom Velebitu danas nosi ime Liburnija, ali nažalost to nije stari toponim već ime koje su bezimеноm vrhu dali zadarski planinari 1979. godine (Poljak Ž. 1981. str. 443).

Transhumantna kretanja stočara iz Bukovice pripadaju staroj stočarskoj tradiciji poznatoj na Pirinejima, Apeninima, Karpatima, Kavkazu, Prednjoj Aziji, Škotskoj i Balkanu gdje se je još i danas dobro održala (Gavazzi 1973-1976).

U razdoblju između dva rata bilo je na Velebitu još dosta živo, jer su tu dolazili sa svojim stadima stočari iz Podgorja i Bukovice.

Na pašnjaku Lubenovac boravilo je nekoliko obitelji Miškulina i Dujića iz sela Velika i Mala Brisnica (Poljak J. 1925.) Držali su sitnu i krupnu stoku. Na Lubenovcu su imali uz pašnjake obradive površine te košalice.

Na pašnjaku Šajina duliba nalazilo se sedam stanova obitelji Trošelj iz Lisarice i Trstenice.

Trošelji su na pašnjaku zvanom Za Klancem imali još šest stanova. Kolibe su im bile građene od kamena s krovom pokritim granjem. Bili su vrlo nepovjerljivi prema strancima, što je i danas slučaj kod pojedinih stočara na Velebitu.

Stanovi Šarića iz Lipovca u Podgorju nalazili su se na dolcu zvanom Crmušina.

Devčići iz V. Porobeljnika imali su stanove na Devčić Dulibici.

Tomljenovići iz Teplika imali su tri stana na pašnjaku Veliki Jasenovac.

Selo Lukovo Šugarje 1926. godine brojalo je 135 *dima*. Svi su stanovnici zajedno imali: dva konja, 118 krava, 944 ovce i 1521 kozu (Hirtz, 1926. D).

Obitelj Njegovani imala je četiri stana na pašnjaku Medeni Stanovi u blizini Simonovića Stapine u južnom Velebitu. Oni su tu boravili tokom cijele godine.

Vukušići iz Tribnja imali su pet stanova na pašnjaku Dulibica.

Na ljetnom pastirskom naselju pod Stanom bilo je tridesetak stanova Vukića i Zupčića (Hirtz, 1926. A).

Tijekom cijele godine, na Sjauševcu boravilo je pet obitelji Vukića. Uz pašnjake imali su i obradive njive.

Dragičevići, Švelje i Sekulići iz sela Blišana imali su ljetne stanove na pašnjaku Korito u južnom Velebitu (Hirtz, 1926. B). Pašnjak Korito pripadao je Ličanima, ali kad su oni tu pokosili travu, na pašnjak su dolazili sa svojim stadima stočari iz priobalja. Tu su ostajali od Antunova do Male Gospe. Kući su se vraćali i prije Male Gospe ako nije bilo *vatre* tj. sunca.

Simići iz Muškovca imali su stanove na pašnjaku Jasle, a i danas ljeti obitavaju u njima.

Milanci iz Muškovca imali su četiri stana na pašnjaku Draga. Oni također i danas obitavaju na tom pašnjaku.

Na Prosenjaku bilo je devet stanova Jokića iz Zatona (Hirtz, 1926. B).

U blizini pećine Čabar nalazilo se tri stana Modrića i Marčića iz Zatona kraj Obrovca (Hirtz, 1926. C).

U dolini Ladja bilo je šest stanova Modrića iz Zatona.

U blizini Tulovih Greda nalazilo se više stanova Maričića iz Zubaka iz Zatona i Jasenica. Stočari su na pašnjacima oko Tulovih Greda pretežno držali koze koje su tu ostajale preko cijele godine. Događalo se da podivljaju te ih pastiri nisu više mogli vratiti u tor. Pastiri su stado ovaca nazivali *vunjač*, a koza *kozjač* (Hirtz, 1926. C). Pastiri oko Tulovih Greda smatrali su da se na njima legu zmajevi i da tu obitavaju vile. Na Tulovim Gredama krili su se hajduci Bare Lončar i Nikola Koštić.

Kneževići iz Selina imali su stanove na Libinju podno Svetog Brda. Na Libinju se nalazila crkva Sv. Ivana Usika (Glavosjeka). Stanovnici iz okolnih sela dolazili su tu na hodočašće i zavjet. Sv. Ivan Krstitelj (Usik) je historijski *patronus Croatiae* (Krajač, 1931. A).

Da bi slobodno mogli napasati stada na Velebitu stočari su od državnih vlasti trebali dobiti iskaznice, paševnice i prolaznice.

Na cijelom području velebitskog Prigorja danas na ljetne stanove izlazi dvadesetak obitelji sa svojim stadima, i to iz sela: Lukovo-Šugarje, Kruščica, Poljci, Šibuljina, Milovci, Marasovići, Seline, Jesenice, Zaton i Nekići. U Bukovici su još ostale četiri obitelji koje se bave transhumantnim načinom stočarenja i to su: Jurjevići, Brevulji i Vrkići iz Kruševa, te Ležaje iz sela Ležaje kraj Zelengrada (vidi kartu).

Pripreme za odlazak na Velebit

U selima oko Obrovca i u Bukovici pripreme za odlazak u planinu počinju već u proljeće, a najkasnije o Josipovo (19. ožujka). Nekada se tog dana birao *starješina* ili *strugovođa* koji će predvoditi stado i pastire za vrijeme boravka na Velebitu. Danas je ovčarstvo u Bukovici pretežno orijentirano na pojedine obitelji. To znači obitelj istog prezimena ima jedno zajedničko stado i svojeg strugovođu, te vlastite pastire. Ako bliži susjedi nisu u stanju da sami organiziraju odlazak u planinu oni svoje stado predaju na čuvanje drugima uz novčanu naknadu. Ta naknada je 1983. godine iznosila 280,00 do 350,00 dinara po grlu.

Sve više žena i muškaraca odlazi na rad u tvornice te više nema tradicijom strogo ustaljenih dužnosti između pastira u planini. Nema više *muzeničara*, *jalovčara* i drugih dužnosnika, pa je sreća ako se za pastire jave učenici. Mladi ljudi zaziru od odlaska u planinu, jer tamo ne postoji za njih primamljivih oblika zabave, te sa stokom u planinu odlaze pretežno starci. Svi oni kažu da su posljednja generacija koja se bavi tim poslom, jer njihova djeca to ne žele raditi. Tako je i s obitelji Petra Ležaje koji ima sina i kćer koji se ne žele baviti tim poslom.

Jedan od važnih poslova prije odlaska na Velebit je šišanje ili *strižnja* ovaca.

To se većinom vrši o Sv. Anti (13. lipnja). Striže se od jutra do mraka, a za strižnju služe škare tj. *nožice*, kojima su kraci svedeni i spojeni ili nalikuju krojačkim škarama.

Na velebitskom području više je zastupljen tip škara sa svedenim i spojenim kracima. Po mišljenju arheologa u drugom stoljeću prije naše ere Kelti donose Ilirima takav tip škara (Stipčević, 1974. str. 133).

Zanimljivo je spomenuti da se takav oblik škara upotrebljava na cijelom području Balkana i na Kavkazu. Na Kavkazu su također u arheološkom nalazu iz 10. stoljeća nađena dva tipa škara za striženje ovaca koje nalikuju onima s Dinarskog područja. To je samo jedna od pojava koje su zajedničke za stanovnike Balkana i Kavkaza (podaci dobiveni za vrijeme boravka autora na Kavkazu 1983).

Runo se striže najprije pod vratom, pa uz rub trbuha. Tada se ovca ili ovan okrene i strižnja započinje ponovno od šije, u redovima sve do repa kad se runo posljednjim rezom nožica složi kraj blaga poput plašta.

Vuna se skuplja u vreće te se vozi u Gračac, gdje se strojno češlja. Taj su posao nekada radile žene same, ali danas je brža i jednostavnija tvornička obrada.

Drugi je po redu posao *vilašenje* tj. uvijanje rogova mladog ovna tako da stoje ravno, a svaki rog poprima oblik spirale. Taj se posao obavlja i u planini ali počinje već kod kuće prije polaska.

Vilašenje počinje s jednogodišnjim ovničem što se u proljeće ojanjio, a odabiru se najčešće oni koji imaju lijep i čvrst rog. Za vilašenje su potrebna kliješta, svrdlo i žica. Mladom ovniču buši se svrdlom rog u dnu iznad samog korjena, provuče se kroz rupe na rogovima žica, zatim se kliještima čvrsto pritegne, još jednom čvrsto omota i na kraju uvijek, pa preostatak odreže. Kad rog poraste skida se žica i cijeli se postupak ponavlja, a time se postiže da se rog uvija u oblik svrdla. Vilašenje traje dok se ovan ne ojalovi, jer onda rog prestaje rasti. Često se vilaši ovan prethodnik ili *zvonar*, a svaki je vilaš ponos stočara, što je i slučaj kod ovnova Petra Ležaje.

Da bi stočni podmladak bio što bolji za priplod se odabiru najbolji ovnovi i jarci, a ostali se kastriraju, *jalove* ili *utucavaju* drvenim *batom* za utucanj, dok dvojica drže ovna jedan vrši utucavanje drvenim batom na drvenoj podlozi. Potpuno identičan pribor za utucavanje, kakav se koristi u Bukovici, snimio je autor u muzeju u Sunumiju u Abhaškoj ASSR.

Kastriranje domaćih životinja utucavanjem vrlo je stara tradicija a potvrde o tome nalazimo već u Bibliji (Brozović 1942). Kod svih stočarskih naroda janje je oduvijek bilo najomiljenija žrtvena životinja. U Armeniji se taj običaj održao i do danas. Premda vlasnici stada poznaju svaku ovcu u *glavu* ipak se još prije polaska na svaku stavlja *bilik* ili *senjal*. Nekada se *biližilo* posebnim *gvoždem* kojim se znak na uhu probijao, a danas se jednostavno škarama ili nožem odreže trokutni vrh uha ili se uho zarezne ravno ili u obliku trokuta na prednjem ili stražnjem dijelu.

Danas se sve više za obilježavanje koristi crvena ili koja druga boja kojom se na određenom dijelu cijele ovce učini znak raspoznavanja.

Kada su sve pripreme završene čeka se dan polaska u planinu.

Odlazak na Velebit (izdig, pojavak i prtljanje)

Tradicijom određen dan za odlazak u planinu je Sv. Antun (13. 6.). Dotad moraju biti obavljene sve pripreme te prvog dana iza Sv. Ante kreću stada iz svojih sela oko Zrmanje i Bukovice prema planinskim pašnjacima na južnom Velebitu. Do pred dvadesetak godina na području Bukovice *pojavak* ili *izdig* u planinu odvijao se u dvije etape. Prvo su u planinu odlazila stada volova. Vlasnici volova se udruže pa se *pojave* u planini pojedinačne grupe sa pet do deset volova. Stada volova polaze iz bukovačkih sela: Kruševa, Zelengrada i Medvida prema Obrovcu. Tu prelaze most preko Zrmanje, taj simbol veze i razdvajanja Bukovice od ljetnih staništa među samotnim velebitskim vrhuncima. Prešavši most sastaju se na prastarom stočarskom sastajalištu, trokrakom raskrižju zvanom Bravar. Nalazi se iznad tvornice glinice na križanju ceste koja vodi prema Zagrebu i stare carske ceste koja ide preko Tulovih Greda i Malog Halana za Liku.

Volari na konjima dopremaju hranu potrebnu za put i boravak u planini. Svi su se tada okupljali na Bravaru pa su zajednički kretali u planinu cestom preko Tulovih Greda do Malog Halana. Odatle stazom do Dušice ili dalje do Sv. Brda, Vaganskog vrha i ispod Benja do Velikog Javornika. Na Velikom Javorniku 1983. godine je bilo jedno od posljednjih velikih stada krupne stoke koja je zajednički preko ljeta pasla na velebitskim pašnjacima.

Takvih velikih stada koje broje preko tisuću grla više nema, već pojedine obitelji čuvaju same svoje blago. Jedan od njih je i Petar ležaja, koji, pokraj desetak svojih grla, čuva i blago svojih susjeda. Uz volove danas se na pašnjak Marasovac, Veliki Javornik i Struge izgone konji koji tu ostaju preko ljeta na paši, bez posebnih pastira. Konji tu potpuno slobodno pasu bez ičije zaštite. Ako im prijeti opasnost od vukova, oni se postave u krug i tako se brane od vukova koji im u tom slučaju ne mogu nauditi. Volovi rade obrnuto, oni stražnji dio tijela postave unutar kruga, a glave prema van, te se rogovima brane od vukova.

Volarima jedinu opasnost predstavlja medvjed. Medvjed koji postane mesožder osobito voli napasti lijepe i velike bikove. On bira najljepšeg bika te mu skoči za vrat i zakolje ga. Nakon toga ga uzduž prepolovi na dvoje. Iznutricu pojede, a polovice zakopa u lišće u šumi te kasnije dolazi da se hrani. Petru Ležaji je 1982. godine medvjed ubio dva bika. Tom medvjedu su to bile posljednje žrtve, jer mu je presudila Petrova puška.

Prvog dana poslije Sv. Antuna iz sjenica i torova izgone se ovce, janjci i jalovčad predvođeni ovnovima zvonarima. *Zvono* ili *klepka* visi oko vrata obješeno o drveni *teljig*. Zvono se nikada ne stavlja na ovcu, jer postoji izreka: "Sačuvaj te, Bože od ovce zvonarice i žene gosporarice" (Nimac, 1940. str. 114).

Ispred i sa strane stada idu pastiri koji su suzbijali stado. Prilikom izlaska iz torova domaćica škropi stado blagoslovljenom vodom.

Nekad su stada do mraka morala stići na Bravar. S Bravara su zajednički kretala prema Jasenicama, odatle je počinjao uspon na Velebit. Danas istim putem, koji vodi od Bravara preko Tulovih Greda na Dušice i dalje preko Libinja, Marasovca do Oglavinovca, kreću stada pojedinih obitelji iz Bukovice.

Najdulji put moraju prevaliti stada Brevulja iz Kruševa koji ljeti obitavaju na Oglavinovcu sa stadom od 1000 ovaca. Njihov put vodi od Bravara preko Tulovih Greda, Dušica do Libinja. Tu noće, a idući dan kreću preko Marasovca i Velikog Javornika do Oglavinovca. Oni zaposjedaju najzapadnije velebitske pašnjake.

Nešto kraći put prevali stado Petra Ležaje iz sela Ležaje. Oni idu istim putem kao i Brevulji a također noće na Libinju. Njihov uspon traje tri dana, prvi dan do Bravara, drugi do Libinja, a treći do Marasova, odnosno Oglavinovca.

Još je bliže stadu Jurjevića iz Kruševa koji već godinama obitavaju na pašnjaku Dušice ispod Sv. Brda.

Na Dušicama je 1983. godine paslo točno 1027 ovaca.

Najkraći put od matičnih domaćinstava do ljetnih staništa moraju prevaliti stada Kneževića, Nekića, Šarlija, Sekula i Prša, iz sela na desnoj obali donjeg toka Zrmanje. Njihovi se pašnjaci nalaze oko Tulovih Greda, te im je za dolazak na njih dovoljan jedan dan. Oni mogu održavati svakodnevnu komunikaciju sa matičnim domaćinstvima, dok Bukovčanima to nije moguće.

Na pašnjake Duboke Jasle izgone stada obitelji: Simići, Badžo, Milanci, i dr. svi iz Zatona pokraj Obrovca. Njima je za dolazak na pašnjak također potreban jedan dan hoda.

Za boravak u planini potrebno je sa sobom ponijeti dovoljno odjeće, namirnica, posuđa i ostalog pribora. Te se stvari u planinu prenose na mulama i magarcima.

Kolona se kreće tako da prvo ide pastir predvodnik a iza njega ovan zvonar, a za njim cijelo stado. Sa strane stada i na kraju nalaze se pastiri s psima koji suzbijaju stado da se koja ovca ne izgubi. Na kraju kolone idu tovarni magarci noseći potrebne stvari.

Nakon dva do tri dana hoda dolazi se do pastirskih stanova na planinskim pašnjacima gdje počinje pravi planinski život, koji sobom nosi razne obaveze.

Boravak na Velebitu

Na pašnjaku Oglavinovac ljeti boravi obitelj Brevulj iz Kruševa i to četiri muškarca i jedna žena koja ima dužnost *planinke* ili *kuharice*. Brevulji i Jurjevići iz Kruševa su još jedini velebitski pastiri čija stada broje preko 1000 grla ovaca. Danas su to dosta velika stada, ali malena u usporedbi s nekadašnjim stadima koja su brojala i više od pet tisuća grla.

Stan Brevulja sastoji se od dvije kolibice i tora za ovce, a smješten je na rubu pašnjaka i bukove šume. Koliba je četvrtastog tlocrta od suhozida, skromnom konstrukcijom od greda pokrivenih šindrom ili *šimlom*. Budući da je šindra već dosta stara te propušta vodu preko nje je probačena najlonska folija. Pokraj veće nalazi se i manja koliba koja služi za spavanje planinki. Vrlo je malih dimenzija, s krovom na jednom vodu, a zove se *bajtica* ili *kučara*.

Vrata koja se nalaze na čeonj strani kolibe vrlo su arhaične konstrukcije. Nasuprot vratiju je ognjište s komoštrama i *bronzinom* za kuhanje hrane.

Uz vatru je polica na kojoj stoji kruh, sir, mlijeko i ostale potrepštine. U kuhinji posluje *planinka* ili *kuharica*. U kolibi se nalaze ležajevi za spavanje prekriti biljcima.

Konstrukcija im se sastoji od drvenog okvira postavljenog na tlu u kojem se nalazi sije-
no. Takvi ležajevi zovu se *pražičići* (Hirtz, 1926).

Pokraj kolibe nalazi se tor za ovce, ograđen kolcima oko kojih su ispletene grane i
trnje da štite stado od vukova. Na jednom kolcu koji strši iz ograde tora pastiri su natakli
goveđu lubanju da štiti stado od *zlih sila* i drugih opasnosti.

Na okolnim stablima suše se mješine i sir koji je stavljen na drveni podič.

Kod Bukovačkih stočara nema više one stroge hijerarhije u organizaciji i vođenju
života u planini.

Na čelu *kumpanijske* organizacije nalazio se *starješina*. Drugi iza njega po važnosti
bili su *glavni čobani*. Oni su pod sobom imali desetak *pomoćnika*, koji su ih morali
slušati. Zbog velikog broja sudionika u radu morala je vladati čvrsta disciplina. Budući
da se danas stočarstvom bave uglavnom pojedine obitelji, kućedomaćin vrši dužnost i
starješine u planinskom stanu.

Stočari iz Bukovice nemaju u blizini svojih stanova obradivih površina tako da im je
glavni i jedini posao briga oko stoke.

Radni dan pastira na *katunu* počinje u ranu zoru. Prvi je posao da se na *strugi* pomuzu
ovce. Struga je mjesto u toru gdje se ovce muzu. Taj se naziv također prenio i na cijeli
tor te i na cijeli pastirski stan (Gavazzi 1973).

Sam naziv *struga* je prabalkanskog porijekla.

Nekada se muzlo u drvenu posudu zvanu *dižva* a danas su to uglavnom posude od
plastike i lima tvorničke izrade. Ovce su se muzle ujutro i navečer, a ostatak se mlijeka
dao posisati janjcima.

Postajali su posebni torovi za ovce muzenice, jalovarsko stado i janjce. Jedna ovca
dnevno može dati od dva do pet decilitara mlijeka. Ako se mlijeko preradi u sir može se
godišnje dobiti 10 do 25 kg sira po jednoj ovci (Marković T, 1945).

Većina stočara danas na Velebitu drži u istom toru i muzenice i janjce, te daje janjci-
ma da posišu svo mlijeko. Mlijeko i mlječne preradevine nisu više glavnim razlogom za
držanje i uzgoj ovaca, već novac koji se dobije prodajom mladih janjaca. Pastirima je u
interesu da im janjci budu što deblji da bi na tržištu polučili što bolju prodajnu cijenu.
To je jedan od glavnih razloga da se stoka uopće uzgaja. Svatko tko si može priskrbiti
novac potreban za život na drugi način, neće se baviti ovčarstvom. U prošlosti novac
nije igrao takvu ulogu kao danas te su se ovce i koze uzgajale da bi se osigurala temeljna
egzistencija stanovnika toga kraja, jer bez njih ne bi bio moguć život na tim prostorima.

Po završenoj jutarnjoj mužnji stado uz pratnju pastira kreće na jutarnju pašu.

Nekada se srijedom ili subotom dovodilo ovce na *solila* da se nalizu soli. *Solila* su
uvijek na jednom određenom mjestu gdje se na kamene ploče stavlja sol. Računa se da na
pet ovaca treba u planinu ponijeti 1 kg soli. Nakon što su se ovce nalizale soli obično
kreću u dno pašnjaka gdje se nalazi lokva za napajanje. Ako je sušna godina, lokva na
Oglavinovcu presuši te se stado mora tjerati do susjednog pašnjaka, gdje također postoji
lokva s vodom. Ako i tamo nema vode, onda se iz dubokih jama snježnica na magarcima
i mulama donosi u vrećama snijeg u kolibe, gdje se stavlja u dubena korita i na suncu
topi, te služi kao pitka voda za ljude i stoku. Na Oglavinovcu pastiri obično koriste tak-

vu vodu dobivenu topljenjem snijega. U danč kada se stoka vodi na solilo ostaje na paši u blizini stana da bi se do kraja napila vode iz lokve. U podne, *ručano doba*, stado obično planduje u sijeni obližnjeg šumarka. Tu ostaju do *popasnih doba*, kada ponovno kreću na pašu. U ostale danč kada ovce ne odlaze uz solilo kreću na dnevnu pašu na udaljenije pašnjake. Pastiri tada ponesu sobom u *torbici* ili *kujari* hranu potrebnu za taj dan. Ti udaljeni pašnjaci uvijek su dovoljno blizu da se uvečer stoka može vratiti u tor na *katunu*.

U prošlom stoljeću bilo je na Velebitu i polunomadskih stočara koji nisu imali stalnih staništa u planini, već su bili stalno u pokretu za boljom pašom. Takav način života već je odavno potpuno uspušten.

Sa zalaskom sunca stado se vraća u tor na stanu. Za zaštitu od vukova velebitski pastiri obično sobom nose lovačke ili vojničke puške. Vukovi su na Velebitu dosta velika opasnost za sitnu stoku, dok medvjed obično napada krupnu stoku. Pastir sobom nosi također pastirski štap, kojemu je kraj zavinut u obliku kuke, a njime hvata ovce za nogu. Da bi potjerao stado u željenom smjeru pastir pomoću usana i jezika proizvodi zvuk nalik na (tp)rrrrr.

Sličan zaziv stoci upotrebljavaju i pastiri na vrlo širokom prostoru Evrope, Male Azije i Afrike, te bi bilo potrebno istražiti i pravce širenja (Gavazzi, 1980).

Ako ovca slomi nogu pastir će je namjestiti i imobilizirati pomoću dvije daščice zvane *dlage*, *blage* ili *vlage*. Daščice koje su sa strane narezane stavljaju se na polomljenu nogu, tako da noga ne dolazi do zemlje, već ovca hoda po tim daščicama. Nakon četrnaest dana dlage se skidaju. Ako rana nije zarasla moraju se staviti ponovno. Takvo pomagalo sreće se na području Balkana i kod Čeha (Gavazzi, 1981).

Ako ovcu ugrize zmija pastir će posebnom iglom zvanom *čevalduša* probušiti mjesto ujeda i iscijediti otrov. Ovca obično preživi zmijski ujed (Nimac, 1940. str. 120).

Za čuvanje ovaca pastirima služi i pas. Na Velebitu poznaju dvije vrste psa čuvara. Prvi se zove *planinar* i stalno ide uz stado, te ne dopušta stadu da se razbjči i da se koje grlo zagubi. Druga su vrsta *vučari* koji čuvaju ovce od vukova, dok su ovce u toru. Oni su toliko *ljuti* i opasni da su stalno vezani lancem i puštaju se samo kad su vukovi u blizini. Vučar se može oduprijeti napadu jednog do tri vuka. Takav pas se hrani posebnom hranom i soli mu se koža da bi mu učvrstala.

Nekad su velebitski pastiri *ukanjem* u golcme *trubljike* načinjene od lipovog drveta tjerali vukove od svojih stada (Hirtz, 1926. str. 12).

Za govorenje vijesti na većoj udaljenosti upotrebljavali su drvene cijevi duge oko 66 cm (Degen, 1914).

Kad su pastiri boravili daleko od svojih koliba, za zaštitu od kiše koristili su se posebnim zaklonom kojeg su učinili tako da bi ogulili jelovu koru s drveta u visini čovjeka. Tako bi dobili cijev u obliku valjka koju bi privezali konopcem. Tako načinjenu cijev polegli bi na zemlju te bi se pastir u nju zavukao, gdje bi mogao spavati zaštićen od kiše (Nimac, 1940. str. 117).

Posljednjih godina velebitskim pastirima veliku brigu zadaju gljive koje rastu po pašnjacima i okolnim šumama. Ovce toliko vole jesti te gljive da se *pomame* za njima, te ih je vrlo teško vratiti u stado.

Mlijeko su nekada pastiri kuhali tako što bi na vatri ugrijali posebnu vrstu kamena te ga ugrijanog ubacili u drveni sud s mlijekom. Na taj način mlijeko bi se ukuhalo. Takav arhaičan način kuhanja mlijeka ne susreće se više na Velebitu.

Kruh se u planini peče na otvorenom ognjištu pomoću metalne *pekve*. U brašno se stavi *kvass* od jučerašnjeg *hljeba* i umijesi se u drvenim *načvama*. Pekva se ugrije na ognju te se njome poklopi umiješani hljeb na ugrijanom i počišćenom kamenu. Sve se zagrne pepelom i žeravicom. Nakon dvadeset minuta pekva se podigne, a kruh se ovlaži i okrene na drugu stranu, te se ponovno peče oko dvadeset minuta. Takav kruh je odličnog ukusa i dugo ostaje svjež. Pekva je danas u upotrebi kod svih velebitskih pastira, jer je ona nezamjenjiv artikl za pečenje kruha. Pekva je starobalkanski kulturni element, a poznata je još u Vojvodini, Karpatima i Abesiniji (Gavazzi, 1973-1978).

Računa se da je za boravak u planini za svakog pastira potrebno osigurati oko 50 kg brašna. Uz brašno potrebna je sol za ljude i stoku, grah, krumpir, kava, šećer, te rakija. Uz tu hranu svakodnevno dolazi mlijeko, sir i drugi mliječni proizvodi. Mesom se omrse samo onda kada se ozlijedi koja ovca ili janje. Janjeća mješina se obrije i osoli, te služi za nošenje vode ili se u nju stavlja sir, pa se tako dobiva poznati *mišni sir*.

Sir se u planini pravi tako da se u kotlu najprije ugrije mlijeko te se u njega stavlja sirište i sol. Sirište se dobiva od komadića janječeg želuca kad se mlijeko dobro ugrije u kotlu se počinju valjati grude ili *buble sira*. Tada se kotao odmakne od vatre i stavlja na tronogu stolicu. Na dasci se poredaju drveni kalupi *tvorila* i prekriju čistim krpama. Iz usirene mase rukama se umijese buble i dobro se stisnu da se ocijedi surutka, a potom se utisnu u priređena tvorila. Tvorilo je kalup za sir sastavljen od četiri daščice spojene na uglovima drvenim klinovima. Svaka se bubla ovije u krpu prostrtu preko tvorila i rukom pritisne da dobije oblik kalupa i da se još malo ocijedi surutka. Na tvorilo s bublama stavlja se kamen ili *babulja* kao opterećenje da bi se surutka posve ocijedila. Tako ocijedene buble sira koje su se nekad držale u *škripu*, a danas u plastičnoj posudi, vade se u kriškama ili *landrama*, te slažu u mješine. Svaki se sloj dobro posoli i zbije rukama. Da *mišni sir* bude kako valja, još jednom se početkom kolovoza vadi iz mješine, mrvi, soli i ponovno zbija komadom drva u mješinu. Tako se dobiva nadaleko poznat i cijenjen *mišni sir*.

Kad je posao oko sirenja završen u preostalu surutku planinka dodaje još malo *jamuže* tj. svježeg mlijeka te provari na vatri. Na taj način se od preostale ugrušene bjelančevine dobiva *urda* ili *vrda*, koja se vadi drvenom žlicom. Urda se odmah jede još topla, a može se i zašćeriti.

Pune mješine objese se naglavce na gredu da se još ocijedi zaostala surutka.

Ocijedeni sir iz tvorila ili *zdenjak* suši se na daščanom podiću u krošnji obližnjeg stabla.

U planini se još pravi *maslo* tako da se varenika tuče u *stapu*. Također se pravi i *skorup* od kore koja se stvrdne na površini kuhanog mlijeka a služi da se na njemu kuha i peče hrana.

Jedan od omiljenih mliječnih proizvoda je i *basa* koja se dobija tako da se *uzvari varenika*, te se ohladi i ukiseli. Kiselo mlijeko se procijedi kroz krpnu, te se ostatak stavlja

u mješinu, koja se objesi da bi iscurila preostala surutka. *Basa* je karakterističnog kiselkastog okusa i jede se žlicom.

Kao napitak nekada se pravila *bikla*, tako da se pomiješa hladna varenika s dobrim vinom.

Danas se na Velebitu mlijeko sve manje prerađuje, jer se daje janjcima, da bi bili što deblji.

U sumrak vraća se stado u tor, koji se sastoji od dva dijela. Ulaz u prednji dio je *brojčanica* na kojoj se uvijek broji stado po povratku s dnevne paše. Prolaz u drugi dio je *struga* na kojoj se muzu ovce. Petar Ležaja, kao i još neki pastiri iz Bukovice, znaju brojati ovce rumunjskim jezikom što je stari način brojanja ovaca, balkanskih stočara Vlaha. Broje se po dvije ovce na slijedeći način: do (2), pato (4), šasto (6), šopci (8), zeći (10), deset do (12), dvadeset do (22), trideset pato (34) itd.

Pstir pozna svaku ovcu u svom stadu po imenu. Ovcama se daju imena po određenim karakteristikama, na primjer: ovca bijele glave - *blka*, crne glave - *gara*, crnog runa - *laja*, bijele glave s crnim krugovima oko očiju - *vrånoka*, ona koja se dvaput ojanjila - *blžna* i td.

Zajednička crta svih naših stočara je velika ljubav prema ovcu. "Janje moje" kaže se djetetu ili nekome koga se jako voli. Ovca se nikada ne tuče niti psuje.

Svaki pastir ima svoju ovcu miljenicu koju osobito voli.

Odiijelo današnjih pastira, bilo muških ili ženskih, potpuno je tvorničke izrade. Sjećanja na nekadašnju crvenkapu vidi se još kod pastira koji oko glave znaju zamotati rubac crvene boje.

Na pašnjaku Marasovac nekada je bilo toliko pastira i pastirica da se plesalo u dva kola. U planini se više ne pleše jer nema ljudi.

U slobodno vrijeme pastiri su nekad igrali razne igre. Najradije su se igrali *krivanja* ili *švinkanja*. Za tu igru priredili su prikladne štapove zvane *krive*, zatim su od komada drveta napravili loptu veličine jajeta, koju su zvali *prasicica*. Na zaravnjenom terenu u središtu igrališta iskopana je jedna veća i oko nje nekoliko manjih jama. Manjih jama moralo je biti za jednu manje od broja igrača. Igra se igrala tako da su se igrači poredali oko veće jame, a štapove su držali zataknete u manjim jamama. Kada je jedan igrač iz središta bacio drvenu prasicu u igralište, igrač koji je bio bez male jame morao je svojom krivom gurati prasicu prema središtu i nastojati je ugurati u veliku jamu. Ostali su ga u tome sprečavali.

Slijedća je bila igra *gredanja*. Za tu igru poredali su tri poveća kamena jedan iza drugoga i to na malom razmaku. Kameni nisu bili jednako veliki. Onaj najbliži igračima bio je najmanji, a onaj najdalji bio je najveći. Zatim su stali na dogovorenu udaljenost i sa sitnijim kamenjem gađali u stavljeno kamenje. Tko je imao najmanje pogodaka, morao je za kaznu nositi pobjednika na leđima naokolo postavljenoga kamenja (Marković, M. 1980. str. 114).

Uz navedene igre, pastiri su se igrali i *bućanje*. Za tu igru potražili su zgodne pločaste vapnence, koji su se dali odbacivati udalj poput diska. Zatim su se igrali *klisanja*. U toj igri se *klis*, kratki drveni štapić, odbacivao udalj jačim prutom. Na suprotnoj strani igrališta stajali su igrači koji su odbačene klisove nastojali uhvatiti.

Jedini dan kada se na Velebitu okupljaju pastiri je Velika Gospa (15. kolovoza). Tada se pred crkvom u Velikom Rujnu okupe stanovnici podvelebitskih sela i pastiri s južnog Velebita. Pokraj crkve nalazi se starokršćanski stočarski žrtvenik.

Ako bi stočarima s Javornika i Oglavinovca ponestalo hrane, oni bi na sedlu Buljmi iznad Velike Paklenice zapalili u sumrak tri velike vatre, što je bio dogovoreni znak ukućanima u Kruševu da hitno donesu hranu u planinu.

Ako je netko u planini preminuo, stavljali bi ga na usku dugu dasku s hvataljkama, te ga umotali u bijelo platno. Mrtvacu bi nosili muškarci na ramenima (Degen, 1914. str. 230).

Na putu do groblja mrtvacu bi stavljali na posebno kameno postolje zvano *mirilo* jer bi tu mjerili mrtvacu. Kod glave i nogu stavljale bi se vertikalne kamene ploče, a ostavljao bi se štap dužine umrlog. Mirila ima najviše u području Starigrad Paklenice.

Približio se kraj boravka na Velebitu. Prije povratka treba stado obojiti zemljom crljenicom. U toru na pogodnom mjestu izmiješa se malo zemlje crljenice s vodom. Svaka se ovca provalja u toj žitkoj smjesi, da se boja prihvati runu. Približila se Mala Gospa, tj. 8. rujna, i još je samo potrebno ispeći dovoljno kruha, te spremiti stvari za dugo očekivani povratak kući. Stanovi će uskoro opustjeti. Oviti u jesenje magle i kiše izgledati će sablasno i bezživotno usred planine. Zimi će pasti snijeg i sve prekriti tako da neće biti vidljivih tragova ljudskog bivanja.

Povratak s Velebita

Dan prije Male Gospe tj. 7. rujna, spremi se u vreće doneseno suđe i odjeca, te se natovari na mulc. Planinka spremi hrane i ispeče kruh potreban za povratak kući. Kad je sve spremno zatvore se vrata katuna, te stado uz pratnju pastira i pasa, krene prema Bukovici. Upitavši pastire zašto se baš toga dana vraćaju svojim kućama, većina ih kazuje da se vrijeme pogoršalo, da su počele kiše i magle, te da se *janjci ne bi zaprljali od blata*. U njihovom kazivanju uočljiva je jedna zajednička formula koju svi od reda ponavljaju, te se može pretpostaviti da to nije glavnim razlogom, jer nakon toga dana bude još lijepa vremena. Spremanjem stvari i sam povratak odvija se vrlo brzo i skoro u panici. Stočari nikako ne žele noć između 7. i 8. rujna provesti sa stokom u planini. Kada je autor 7. rujna 1981. boravio na Oglavinovcu kod obitelji Brevulj iz Kruševa, mogao je primjetiti da su pastiri vidno uzbuđeni i preplašeni. Bilo je vrlo teško s njima voditi razgovor, jer su oni htjeli što brže otići s planine. O Maloj Gospi ti ljudi nerado pričaju jer su uz nju vezane određene zabrane. Postoje kazivanja da u noći između 7. i 8. rujna Mala Gospa hoda okolo u vidu svijetloće ženske spodobice te je čovjek može vidjeti. Taj koji vidi takovu spodobu ne smije o tome bilo kome govoriti, da ga ne bi zadesila nesreća. Zbog toga je vrlo teško dobiti prave odgovore od tih ljudi. Može se pretpostaviti, ali samo pretpostaviti, da ti ljudi ne odlaze toga dana svojim kućama zbog lošeg vremena već od straha pred susretom s Malom Gospom.

Vjerojatno su atmosferske pojave koje se događaju u to vrijeme na izmaku ljeta utjecale na stvaranje predodžbi o Maloj Gospi.

Silazak s planine odvija se istim putem kao i dolazak. Brevulji iz Oglavinovca i Ležaja sa Štirovca kreću prvo do Libinja i tu zanoće. Drugog se dana preko Dušice i Tulovih Greda spuste do raskršća Bravar kraj Obrovca. Krupnu stoku tj. volove i konje, odvodi svaki vlasnik sam kući, već prema tome kako su mu potrebni za obavljanje jesenjih poljoprivrednih poslova.

Da bi pomogli dotjerati stado s Velebita u Bukovicu pastirima dolaze u pomoć i ostali ukučani. Prešavši most na Zrmanji u Obrovcu, stada su se nekad prikupljala na uskom prostoru pod Skočajem. Tu pod Kukom, strmom klisurom koja se nadvila nad obalom rijeke, vrši se *lučenje*, tj. odvajanje ovaca pojedinih vlasnika.

Pastiri i vlasnici izvlače i vuku ovce iz gomile, već kako tko može, suzbijajući već polučeno stado da se ne raštrka, i kreću ponovno u naoko beznadnu potragu za sljedećim grlom. Lučenje je nekad dok su stada bila velika, trajalo satima. Danas su stada manja, manje je vlasnika, te se lučenje obavlja dosta brzo. Da bi prepoznali svoje grlo, vlasnici ma pomaže *bilig*, blejanje stoke ili neki drugi znak. Pastiri i vlasnici stada skoknu u međuvremenu do obližnje gostionice da nešto pojedju i popiju. Sad je već gotovo zabravljn stari običaj da se zajednički večera u obrovačkoj gostionici ili u selu kod strugovođe. Vlasnici stada dužni su prije odlaska kućama izmiriti račune sa strugovođom. Plavnika je za to vrijeme *polučila* pastirima robu i zarađene *zdenjake* sira.

Za razdiobu stoke nekad su se ljudi, dok nisu bili pismeni, služili posebnim pomagalom zvanim *rovaš* ili *raboš*. Rovaš je također služio za razdiobu mliječnih proizvoda. Sastojao se od dvije daščice duge oko 10 cm nastalo cijepanjem jednog komada drva. Gospodarov dio zvao se *matica*, a pastirov *pòla*. Na *matici* i *pòli* urezale (ravašile) bi se identične crte koje bi označavale određeni broj. Usporedbom *matice* i *pòle* moglo se utvrditi koliko broji stado pojedinog vlasnika ili koliko mu pripada sira, koliko je dužan dati brašna i soli. Za svaku kategoriju upotrebljavala se druga vrsta drveta, naprimjer: bukovo za broj ovaca, jasan za količinu mlijeka, lijeska za količinu brašna, hrast za sol (Nimac, 1940. str. 128).

Isto tako prilikom valjanja ili stupanja ćilima, priveže se za kraj ćilima polovica rovaša da bi vlasnici znali čiji je koji komad (Gavazzi, 1973-1978).

Kad je *lučenje* završeno kreću umorna stada svojim selima raštrkanim po Bukovici. Kod kuće će svaka obitelj ispeći janje da bi se proslavio još jedan povratak kući.

Boravak u matičnim domaćinstvima

Dukovica je visoravan jugoistočno od Velebita između rijeke Zrmanje i Krke. To je vrlo surovo i bezvodno područje. Pojedina sela Bukovice raspršena su često i na desetak kvadratnih kilometara, sa izrazitijim jezgrama okupljanja pojedinih rodova u zaseocima ili *varošima*. Zaseoci su najčešće smješteni na granici krša i plodnog polja. Takav je i zaseok Ležaje kraj Zelnograda, udaljen 15 km od Obrovca. Smjestio se na platou podno Juršinke (640 m) najvišeg vrha Bukovice. Nije to samo krševiti plato, ima tu i zazelenjenih kraških dolina s tanjim ili debljim slojem plodne zemlje crljenice. Tako je uz

ovčarstvo, zemljoradnja druga značajna grana gospodarstva. Kuće su ovdje građene isključivo od tesanog kamena i žbuke, pokrivene kamenim pločama.

Selo se sastoji od 11 *dimova*, tj. obitelji, a svi su prezimenom Ležaja. Postoji preda-ja da je selo dobilo ime po tome što je na mjestu današnjeg sela *legla* kobila koja je dovela prve stanovnike u ovaj kraj. Na mjestu gdje je ona *legla* napravili su svoje stanište.

Iako moderna civilizacija i tu kuća na vrata u većini kuća se hrana priprema na otvorenom ognjištu.

Ognjište nije mjesto gdje se samo kuha hrana, već i omiljeno okupljalište ukućana i susjeda. Tu se provede duge jeseni i zimske noći u pripovijednju raznih stvarnih i nestvarnih događaja.

Pokraj svake kuće nalazi se okrugla u suho zidana kamena građevina pokriva granjem, a služi kao zaklon ovcama Takva građevina, koja naliči na bunju, zove se u ovom kraju *sjenica*. U blizini kuće nalazi se i staja ili *jara* za stoku. Solidnije je građena, pokriva je obično slamom ili ščvarom.

Nedaleko od sela nalazi se dosta prostrana pećina u koju se skrivaju ovce za velike vrućine, a može poslužiti i kao sklonište za ljude prilikom raznih nepogoda ili opasnosti. Čuvanje ovaca u pećinama vrlo je stara tradicija na ovom području.

Obitelj Petra Ležaje sačinjava on i žena mu Stana, sin Žarko i snaha, te sin Zdravko i kći Anka. Petar posjeduje stado od 600 ovaca i nekoliko grla krupne stoke. Samo su dva razdoblja u godini kada je cijela obitelj Petra Ležaje na okupu u svojem domaćinstvu. Ujesen, to je vrijeme od listopada do studenog, a u proljeće od travnja do svibnja mjeseca. Ljeti od lipnja do rujna borave sa stadom na velebitskim pašnjacima, a zimi od prosinca do travnja napasaju stado na pašnjaku Bokanjac u zaleđu Zadra.

Uz Ležaje na zimovanje na Bokanjac ieu još Vrkići, Jurjevići i Brevulji iz Kruševa. Oni su posljednji koji žive tim prastarim selilačkim načinom života.

Ostali stočari iz Bukovice pripreme ljeti dovoljno sijena i jasenovog *lista* da prehrane stado preko zime u matičnom selu.

Kada u travnju zazelene pašnjaci u Bukovici vraća se Ležaja sa stadom kući. Stado tu pase na obližnjim pašnjacima do lipnja, kada počinju pripreme za odlazak na Velebit, u stan na Marasovcu.

O Martinju (11. studenog) pripuštaju se ovce *prazovima* ili *simenjacija*, te se ojanje u rano proljeće.

Vrativši se sa Velebita, ostaju Ležaje rujan, listopad i studeni, do *prvih ledova*, u Bukovici, a onda kreću na zimovanje u toplije priobalje.

Zimovanje na Bokanjcu

Kao što je već spomenuto, kad padnu prvi ledovi u Bukovici, stočari opet napuštaju svoja matična ognjišta i kreću sa stadima u toplije priobalje.

Krenu stada iz sela Kruševa i Ležaje uz obalu Novigradskog mora prema Zadru do pašnjaka Bokanjac udaljenog desetak kilometara od Zadra, a potrebno je noć i dan hoda.

Putovi i staze Ravnih Kotara vrlo su dobro poznati bukovičkim stočarima, tako da oni bez velikih teškoća stižu do odredišta. Bokanjac je prigradsko selo i istoimeni pašnjaci. Na pašnjeku se nalazi malo jezero zvano Bokanjačko blato. Uz Ležajino na Bokanjcu preko zime pasu još stada Jurjevića, Bravulja i Vrkića iz Kruševa. Te obitelji čuvaju nekad vrlo zastupljenu tradiciju zimovanja bukovačke stoke u toplom priobalju.

Do početka ovog stoljeća na zimovanje u priobalje dolazila su i lička stada.

Ostali stočari iz Bukovice drže stoku zimi u matičnom selu, te hrane sijenom i *listom*. Ovce koje u zimi pasu oskudnu travu na pašnjaku Bokanjaca u proljeće kad se ojanje daju više mlijeka od onih koje su jele sijeno.

To je jedan od razloga zašto još uvijek stočari iz Bukovice dolaze na Bokanjac.

Tu u blizini sela Petar Ležaja ima zimski stan i tor za ovce. To je skromna kamena kućica, krova pokriva limom. Na kućicu se nastavlja staja zidana od kamena, pokriva limom i kanalicom. Do staje je tor za ovce. Cijeli stan izgleda vrlo nestvarno, jer su se u njegovoj neposrednoj blizini počele graditi moderne kuće. Moderna civilizacija je nemilosrdna prema tradicijskom obliku življenja, pa je pitnje dana kada će s Bokanjca nestati pastiri, njihovi stanovi i stada.

Okolno stanovništvo s prezirom gleda na pstire i njihova stada. To je vrlo stara pojava, jer gdje god bi došli pastiri sa stadima dočekani su bili s mržnjom i prezirom. Možda je u toj mržnji sadržana vječna zavist ratara prema slobodnom pastiru, koji je u vječnom lutanju za boljom pašom.

Do Zadra se može stići za pola sata prigradskim autobusom, te ako stočari imaju novaca, opskrba im ne predstavlja nikakav problem.

Kontakt sa matičnim domaćinstvom odvija se jednom tjedno a za prijevoz se koristi autobusna linija, preko Obrovca.

U proljeće, kad ozelene pašnjaci u blizini Kruševa i Zelengrada, napuštaju pastiri zimska staništa i vraćaju se u matična sela.

Godine 1987. Petar je Ležaja ostao sa stadom na Bokanjcu do početka lipnja, nakon čega je stado prebacio kamionom do podnožja Velebita, odakle je počeo izdig do visinskih pašnjaka. Te je godine izostao proljetni boravak u Bukovici.

Završna napomena

Ako pogledamo priloženu kartu stočarskih kretanja na Velebitu, vidimo da još postoji etapni izdig Podgoraca na pašnjake i ljetne stanove na južnom Velebitu, i to na prostoru od Lukovog-Šugarja do sela smještenih na desnoj obali Zrmanje. Po organizaciji izdiga, postupaka oko stoke, pretežnom uzgoju koza, ulogom žene na planinskom stanu i načinu iskorištavanja planine, pripada taj tip stočarenja i načina života u sličan kulturni supstrat koji nalazimo u Alpama. Pašnjake koji se nalaze na vršnim dijelovima južnog Velebita, od Visočice do Svetog brda, koriste za ljetnu ispašu transhumanatni stočari iz Bukovice (sela Kruševo i Ležaje). Takav način stočarenja pripada starobalkanskom vlaškom tipu stočarstva. Na južnom Velebitu se ta dva tipa međusobno susreću, s time

da Podgorci koriste dijelove podgorja i nadgorja a transhumantni vrhgorje. Za transhumantne je važno i to da se oni u planini bave isključivo napasanjem stoke bez obrade zemlje.

Veći dio ovog rada posvećen je transhumantnim stočarima iz Bukovice, zbog toga što je autor imao sreće da sa tim ljudima uspostavi prijateljske odnose, što je mnogo puta i sam boravio kod njih u planini i u neposrednom kontaktu bilježio podatke o njihovom načinu života. Ako pogledamo način iskorištavanja planine Podgoraca i transhumanata iz Bukovice, vidimo da oni žive potpuno u skladu s prirodnim okolišem, ne narušavaju prirodnu ravnotežu, ne uništavaju nepovratno prirodne resurse, žive, u svojim ekoliškim nišama, te mogu poslužiti kao primjer, jedinog ekoliški ispravnog načina života u tim prostorima.

Prije desetak godina činilo se da će sa Velebita nestati iposljednji "Horvatski nomadi", ali to se na sreću nije dogodilo, već im se povećao broj. Vjerojatno je utjecaj ekonomske krize prisilio ljude da se vrate tradicijskom načinu privređivanja, da bi uopće mogli preživjeti na tim prostorima. Kod transhumanata iz Bukovice još je teža situacija, jer kod njih postoje dva kretanja, ljetno i zimsko. Sada još samo četiri posljednje obitelji slijede taj godišnji ciklus ali i kod njih on puca. Mladi ne žele živjeti takvim načinom, a kada ode ova generacija teško je predvidjeti što će se dogoditi. Posljednjih godina Petar Ležaja koristi kamione za prebacivanje stoke od zimskih pašnjaka do podnožja Velebita i tek tada počinje uspon. To je veliko olakšanje za pastire, jer je tjeranje stada od Zadra do Maslaničkog mosta, u vrijeme turističke sezone, vrlo opasno jer mnogo ovaca strada pod kotačima neopreznih vozača.

Ako se podgorjem Velebita izgradi planirana nova Jadranska magistrala, bit će to nova ekološka katastrofa. Ta bi cesta prekinula vertikalnu komunikaciju ne samo stočarima, već i cjelokupnoj fauni koja obitava na primorskoj strani Velebita. Zbog toga će biti manje zlo ako će cesta prolaziti ličkom stranom, za što također postoje planovi.

U svrhu istraživanja i dokumentiranja građe o transhumantima iz Bukovice, autor ovog teksta snimio je tokom 1987. godine, profesionalnom video tehnikom, sedam sati video materijala. Snimanje je provedeno u suradnji s Naškom Križnarom iz Audiovizuelnog laboratorija SAZU iz Ljubljane, i Nadom Duić iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba. Iz tog materijala montiran je film pod nazivom "The Ležaja Family 87.", u trajanju od dvadeset osam minuta te je po prvi put prikazan na 12. Internacionalnom kongresu antropoloških i etnoloških znanosti održanom 1988. godine u Zagrebu. Filmom je pokazan godišnji ciklus kretanja obitelji Ležaja.

Želja autora nije bila samo da se sačuva dokumentarni materijal za buduće generacije, već i da se barem malo oduži ljudima sa kojima je imao nezaboravne susrete na velebitskim vrhuncima.

LITERATURA

- Antonijević Dragoslav, Beograd 1982, *Obredi i običaji balkanskih stočara*, SANU, Balkanološki institut, knjiga 16.
- Belaj Vitomir, Trautenfels 1986. Auf den Spuren einer "liburnischen" Alpwirtschaft, Tradition und Entfaltung, (Schriftenreihe des Landschaftsmuseums Schlo Trautenfels am Steiermärkischen Landesmuseum Joanneum). Band 3.
- Brozović Leander, Zagreb 1942. Štrojenje domaćih životinja frkanjem i tuckanjem, *Etnografska istraživanja i građa IV*.
- Degen Arpad, Hanover 1914. Alp-und Weidewirtschaft im Velebitgebirge, Jahrbuch über Neuere Erfahrungen auf dem Gebiete der Weidewirtschaft und des Futterbaues, Erg. su 2. Jahrgang. (otisnuto u Flora Velebitica Budimpešta 1936.).
- Gavazzi Milovan, Zagreb 1940. Dlage = blage ili vlage, *Pregled etnografije Hrvata*, Svezak prvi.
- Zov pastira stoci, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Svezak XXXIV/1979. Sarajevo 1980.
- Predavanja za studente etnologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu od 1973. do 1978.g.
- Gušić Branimir, Zagreb 1959. Dabri, antropogeografski prikaz, *Dabri i susjedna sela srednjeg Velebita*, JAZU.
- Hirtz Miroslav, Simonovića Stapina i njezina okolica, Put od
- A) Gračaca do Karlobaga primorskom terasom, *Hrvatski planinar*, godište XXII br.4, Zagreb 1926, str. 49-64
- B) Od Gračaca do Prosenjaka, *Hrvatski planinar*, br.5. Zagreb, 1926, str. 65-141
- C) Od Prosenjaka do Obrovca, *Hrvatski planinar* br.9, Zagreb, 1926, str. 142-156
- D) Od Stapa di Konjskog, *Hrvatski planinar*, br.10, Zagreb, 1926, str. 157-172
- Krajač Ivica, Sa južnog Velebita, *Hrvatski planinar*, br.1,
- A) siječanj 1931. godište XXVII, str. 1-28
- B) Sa južnog Velebita, *Hrvatski planinar* br. 3, ožujak 1931. godište XXVII, str. 57-85
- C) O imenovanju vrhova u južnom Velebitu, *Hrvatski planinar* br. 11, studeni 1931, godište XXVII, str. 289-320
- Marković Mirko, Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, ZbNŽO, knjiga 48, Zagreb 1980.
- Stočarska kretanja na Dinarskim planinama, ZbNŽO knjiga 45, Zagreb 1971.
- Plemensko društvo i kultura dinarskih stočara*, CANU, Titograd 1981.
- Marković Tomo, Iz života ovčara u BiH, Otisak iz kalendara "Napredak" za 1945.
- Nimac fra Franjo, Zagreb 1940. Čobanovanje, Život i tradicija pastira Dalmatinske zagore na bosanskim planinama, *Etnografska istraživanja i građa II*.
- Novak Grga, Zagreb 1971. Morlaci (Vlasi) gledano s mlitačke strane od XII. do XV. stoljeća, ZbNŽO 45.
- Poljak Josip, Crnopac, *Hrvatski planinar* br. 1, 1925.g. godište XXI.
- Lubenovac, *Hrvatski planinar* br. 6, 1925.g. godište XXI, str. 93-112
- Kroz najjužniji dio Velebita, *Hrvatski planinar* br.5, Zagreb 1933, str. 129-160

Poljak Željko, Zagreb 1981.g. *Planine Hrvatske*, planinarskoturistički vodič.

Rukavina Ante, Zagreb 1983. Ivanov vrh u južnom Velebitu, *Naše planine* 11-12.

Stipčević Aleksandar, Zagreb 1974. *Iliri, Povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb 1974.

J.S. Hrvatski nomadi, *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*, Tečaj 14, br.6. Zagreb 1848.g.

Ljetni stan Marasovića

na Velikom Rujnu

Snimio T. Vinšćak, 1986.

WHERE ARE "HORVATSKI NOMADI" (CROATION NOMADS) GOING?

Summary

The transhumant mode of animal husbandry used to be practised in the Appenines, in the Pyrenees, on the Caucasus, in the Near East, in Scotland and in the Balkans. In the Balkans this tradition has survived until today. Unlike nomads, the Velebit transhumants have head settlements which they leave in summer for pastures in the mountain while winter is spent in the warm seaside area. Up to the beginning of the twentieth century inhabitants of the base region of Velebit, inhabitants of the seaside area, and of Lika and Bukovica, depended for their maintenance on Velebit. Only the transhumant movements of shepherds from Bukovica to the pastures on south Velebit have survived until the present days. At the height of 1500 m above sea level they have shepherds-huts where they stay in June and August and return to their head households in Bukovica in September. At the beginning of winter they start moving again, taking sheep with them, but this time in the direction of the warm seaside area where they spend winter. From a present day point of view we are likely to conclude that this transhumant way of life will soon disappear, but we should be careful when drawing such a conclusion. It is a pity that a very useful line of production, such as transhumant sheep raising, is disappearing, particularly because it is the only ecologically justified mode of exploiting the mountain which does not destroy its natural harmony.

prevela: Snježana Veselica

